

УДК 341.231.14

СУВЕРЕНІТЕТ ОСОБИ: СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИХ ПІДХОДІВ

Гапотій Віктор Дмитрович, к.ю.н., в.о. доцента

Таврійський державний агротехнологічний університет

8-0619-42-35-58.

Однією з передумов формування демократичної, соціальної, правової держави, її соціальною основою виступає громадянське суспільство, у якому створюються необхідні умови для реалізації кожним громадянином своїх можливостей, забезпечуються особисті права і свободи. У свою чергу, говорити про громадянське суспільство можна лише з появою громадянина як самостійного, індивідуального члена суспільства, який усвідомлює себе таким, що наділений певними правами і свободами, і в той же час несе відповідальність перед цим суспільством за всі свої дії.

Для позначення характеристик особи як члена розвиненого громадянського суспільства досить часто вживаються такі поняття, як «суверенітет особи» або «суверенна особистість». В науковій літературі можна зустріти наступні формулювання: «Правова держава покликана забезпечити оптимальні умови для реалізації здібностей і інтересів громадянина *як суверенного і самостійного суб'єкта...*» [1, с. 354] тощо.

Разом з тим відсутні однозначні визначення цих понять, деякі науковці взагалі вживають їх як синоніми до термінів «свобода особи», «права особи» тощо. Ця термінологічна невизначеність зумовлює актуальність дослідження суверенітету особи. Також потребують з'ясування роль та значення суверенітету особи для розбудови громадянського суспільства.

Теорія суверенітету особи за весь час свого існування то знаходила своїх прихильників, то зазнавала нищівної критики. Певні аргументи на користь ідеї особистого суверенітету висловлювали Аристофан, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Мілль, Г. Гегель, О. Румянцев, М. Рассолов та ін. Проте навіть у поглядах цих науковців немає однастайності. Всі вони по-різному визначали

суверенітет по відношенню до особи, бачили різне його призначення для суспільства, держави та самої особи. Не було обґрунтовано зв'язок суверенітету особи з такими категоріями, як суверенітет держави, народу та нації.

Метою цієї статті є пошук відповідей на наступні питання: Що слід розуміти під поняттями «суверенітет особи», «суверенна особистість» тощо? Як суверенітет особи співвідноситься з суміжними категоріями, такими як суверенітет держави, суверенітет народу та суверенітет нації? Чи є взагалі таке розширення змісту терміну «суверенітет» юридично грамотним та виправданим? І, нарешті, чи можна вважати суверенітет особи підвалиною для розбудови громадянського суспільства?

Дослідження означеного питання передбачає застосування певного наукового інструментарію, прийомів (методів), що необхідні як для розкриття внутрішніх складових понять, що досліджуються, так і для розуміння ідейних основ їх співвідношення, взаємодії, взаємовпливу. Серед них доцільно визначити наступні методи: системно-структурний, логічного аналізу, порівняльний, конкретно-історичний, матеріалістичної діалектики, та інші. Зокрема, системно-структурний метод допомагає розкрити взаємодію суміжних з «суверенітетом особи» явищ і категорій, визначити роль та місце цього аспекту суверенітету у розбудові громадянського суспільства. Метод матеріалістичної діалектики дозволяє розглянути суверенітет як динамічне явище, що постійно поповнюється елементами якісно нового змісту, змінює обсяг та форми свого прояву протягом історичного розвитку. Порівняльний метод дослідження дає можливість співвіднести сучасне уявлення про суверенітет особи з поглядами античних та середньовічних мислителів.

Перед тим, як зробити спробу дати відповідь на поставлені на початку статті питання, слід відмітити, що у науці немає не лише однозначного підходу до визначення категорії суверенітету особи, а й одностайності з питання доцільності та наукової обґрунтованості існування означеної категорії. Критиків концепції особистого суверенітету умовно можна

поділити на тих, хто не визнає навіть самого терміну «суверенітет особи» та тих, хто, визнаючи цю категорію, не бачить у ній жодних позитивних рис ані для суспільства (тим паче громадянського), ані для держави.

На думку деяких вчених, термін «суверенітет» доцільно вживати лише як характеристику верховної влади держави, народу чи нації. Його використання в будь-якому іншому сенсі (наприклад, суверенітет особи, економічний, фінансовий, законодавчий суверенітет тощо) фактично призводить до його девальвації. Він позбавляється своєї визначеності, чіткості, у зв'язку з чим втрачає свою політико-правову цінність. Такі категорії, як «суверенітет особи», «суверенітет права» тощо не є юридичними, тому що суперечать розумінню суверенітету як певної характеристики держави, народу чи нації. Таке «розщеплення» категорії суверенітету є не лише некоректним в юридичному сенсі, воно є ще й політично небезпечним, оскільки створює відчуття можливості поетапного надбання суверенітету, поступового задоволення претензій на повну самостійність та незалежність деяких суб'єктів [2, с. 51].

Прихильники цієї теорії цілком слушно зазначають, що юридична наука має інші загальноновизнані терміни для визначення вказаних вище феноменів. Замість суверенітету особи слід говорити про її права та свободи, замість суверенності адміністративно-територіальних одиниць мова повинна йти про місцеве самоврядування тощо. Категорія ж «суверенітет» має пов'язуватись виключно з державою, народом та нацією, вживатись в якості визначальної характеристики саме цих суб'єктів.

Проте у багатьох вчених різних епох можна знайти певні позитивні міркування стосовно суверенітету особи. Означені ідеї беруть витоки ще з античності. Щоправда, іноді вони набувають аж занадто гротескної форми. У якості прикладу можна навести випадок, коли філософ Аристофан уклав мир з країною, з якою його держава вела війну.

Більш обґрунтованими ці ідеї стають у епоху середньовіччя. Ще англійський філософ Дж. Мілль, говорячи про права людини, наполягав на

існуванні феномену, котрий він іменував персональним суверенітетом. «Індивід є сувереном над собою, над своїм власним тілом та розумом» – був переконаний Мілль [3, с. 7].

Ж.-Ж. Руссо, говорячи про свободу, мав на увазі те, що всі повноправні члени суспільства володіють часткою державної влади, яка дає повноваження втручатися в кожний аспект життя кожного громадянина. Щоправда, відстоюючи суверенітет народу (тобто усіх громадян на противагу окремим індивідам), він тим самим критикував суверенітет особи. Ліберали першої половини дев'ятнадцятого сторіччя вказували, що суверенітет народу міг би легко знищити суверенітет індивідів, маючи на увазі під останнім сукупність прав і свобод, що гарантувалися державою (так звані негативні права і свободи) [4, с. 222].

Деякі автори говорять навіть про наявність загальної теорії суверенітету особи [5, с. 545]. Так, О. Румянцев у своїй праці «Засади конституційного ладу Росії» вважає «важливою ознакою конституційного ладу... висування суверенітету особи над суверенітетом держави: не держава дарує права, але людина свідомо та відповідально користується сукупністю невідчужуваних прав і свобод, даних їй природою та суспільством» [2, с. 52].

На ідеї суверенітету особистості, тобто пріоритету індивіда стосовно суспільства і держави, ґрунтується ліберальна концепція демократії. Відповідно до цієї концепції не народ у цілому, а окрема особистість є первинним джерелом влади. Звідси – визнання верховенства прав індивіда над законами держави. Права індивіда з метою захисту закріплюються в конституції, неухильне дотримання якої контролює незалежний суд. Основний зміст політичної демократії зводиться до того, щоб вона забезпечувала захист громадян як від сваволі влади, так і від беззаконних дій приватних осіб, а також надавала гарантії управління на загальну користь.

Ще серед положень концепції громадянського суспільства Г.В.Ф. Гегеля можна знайти наступний вислів: «У громадянському суспільстві головним елементом, головним суб'єктом є людина. У громадянському суспільстві

кожен для себе ціль – всі інші для нього ніщо». Однак для досягнення своїх цілей людина повинна вступати у відносини з іншими людьми. І Гегель роз'яснює: громадянське суспільство – це передусім приватна власність, сім'я, мораль, ..., а також юридичні відносини між членами суспільства, які витікають з вищеназваних складових, бо без них, без співвідношення з іншими людьми людина не може досягти своїх цілей [6, с. 225]. Отже, Гегель підкреслює: людина не може бути поза суспільством.

У цьому місці постає питання про співвідношення категорій «суверенна особа» та «суспільство». Для відповіді на це питання доцільно визначити категорії, що порівнюються.

Суспільство – це спільнота людей, яка створюється на засадах взаємних інтересів, взаємного співробітництва; це система взаємодії людей, що пов'язані між собою інтересами у важливих сферах життєдіяльності і встановлюють межі поведінки в спільних інтересах за допомогою соціальних норм (у тому числі – юридичних).

Громадянське суспільство – система взаємодії в межах права вільних і рівноправних громадян держави, поза безпосереднім втручанням держави, покликаної створювати умови для їх вільного розвитку. Не кожне суспільство можна назвати громадянським, тобто суспільством із достатньо розвинутими економічними, культурними, правовими і політичними відносинами між його членами; незалежним від держави, але взаємодіючим із нею.

І громадянське суспільство, і держава функціонують для задоволення потреб та інтересів людини. Громадянським суспільством можна назвати таке суспільство, у якому головною діючою особою є громадянин як автономна особа: 1) суб'єкт, який усвідомлює себе вільним членом суспільства (має право вибору форм і видів трудової діяльності, ідеології тощо); 2) суб'єкт, який наділений правами і свободами; 3) суб'єкт, який усвідомлює відповідальність перед суспільством; 4) суб'єкт, який захищений

законом від прямого втручання і довільних обмежень з боку держави [7, с.61].

Загальним в сучасних уявленнях про громадянське суспільство є ідея свободи людей. Однією з ознак громадянського суспільства (як суспільства з якісно вищим рівнем розвитку) є сформована система прав і свобод особи як *учасника суспільних відносин* (курсив наш – В.Г.). Отже, у сучасних концепціях громадянського суспільства людина розглядається не як суверенна особистість, а як член суспільства, у контексті суспільних зв'язків та відносин [8, с. 30]. Суверенізація особи, її самодостатність, незацікавленість у зв'язках з іншими членами суспільства неминуче призведе до випадіння такої особи з соціуму, її самоізоляції.

Саме з цієї позиції теорія суверенітету особи піддається критиці в сучасній науці. На думку деяких науковців під гаслом «суверенітету особи» формувалася одна з найбільш поширених та стійких міфологем щодо громадянського суспільства (мається на увазі підхід, згідно з яким громадянське суспільство означає пріоритет особистого суверенітету над суверенітетом держави). Визнаючи за категорією «суверенітет особи» право на існування, ці вчені доводять, що вона за своєю суттю є прямо протилежною засадам демократії [9, с.29].

Розглядаючи суверенітет як самостійність, самодетермінованість суб'єкта, насамперед у його владних проявах, ці науковці роблять висновок, що «суверенна особа» в зв'язку із цим – це самостійний та незалежний суб'єкт влади, а поняття «суверенної особи» рівнозначне поняттю «особистої влади». Більшість словників містить таке поняття, як *суверен* (франц. *souverain* – монарх; найвищий, верховний, від лат. *super* – угорі, наверху) – це носій верховної влади (особа чи група осіб), уповноважений приймати в межах певної політико-правової ієрархії остаточні рішення. Влада суверена характеризується як найвища в існуючій політико-правовій системі, остання інстанція у сенсі прийняття владних рішень, всезагальна в розумінні ступеня впливу на певні події, автономна у взаєминах з внутрішніми чи зовнішніми

суб'єктами політико-владних відносин. В умовах демократичної держави влади суверена в її елементарному розумінні (як втіленої в образі одноособового правителя) вже не існує, а сучасне розуміння суверенності виключає претензії на цілковиту, необмежену, довічну і неподільну владу [10, с.684].

Очевидно, що до класу «суверенних осіб» належали фараони, автократи, диктатори тощо. Особистий суверенітет, який найбільшого розвитку досягав в епоху західного феодалізму, наділяв суверенну особу широким колом дуже специфічних прав – від права баронського суду до права «першої шлюбної ночі». Отже, суспільство «суверенних осіб» – це суспільство, кожний член якого уподібнюється фараону Хеопсу, Юлію Цезарю або Наполеону. Більш пом'якшений варіант такого суспільства передбачає життя за принципом: «Кожен сам за себе, один Бог за всіх» [9, с. 29].

З огляду на це, важливою сутнісною рисою та історичною передумовою демократії є не суверенітет особи, а суверенітет держави. Щоб переконатися в цьому, досить пригадати гасла, під якими відбувалися західні революції XVII-XVIII ст., що привели до остаточного утвердження громадянського суспільства, їх головною метою була ліквідація саме королівського (тобто особистого) суверенітету та заміна його на суверенітет держави.

Отже, громадянське суспільство та правова держава передбачають не особистий суверенітет, а навпаки – радикальне розмежування особистості та суверенітету, тобто особистості та влади. Саме в цьому і полягає сенс широковідомих в умовах демократії «прав особи» (прав, але не суверенітету) – особа має права саме стосовно державної влади, тобто до держави як «суверену», але не стосовно іншої особи, тобто не перетворюється сама на суверена. Тому демократична влада ніколи не здійснюється конкретною особою (сама поява такої особи свідчить або про кризу демократії, або про її відсутність), але завжди – деперсоніфікованою інстанцією. США сьогодні править не Б. Обама, а президент. Якщо завтра нинішнього президента на посаді змінить інша людина, радикальних змін у структурі влади не

відбудеться, оскільки ці зміни взагалі не залежать від особистих рис окремої людини. Сутність демократичної влади визначив ще Лао Цзи 2500 років тому: «Кращий правитель – це той, про якого народ знає тільки те, що він існує» [10, с. 30].

На цих позиціях ґрунтується концепція плюралістичної демократії, яка виросла з ліберальної, успадкувавши від неї такі основні цінності, як індивідуальна свобода, права людини і т.п. Разом з тим концепція плюралістичної демократії відрізняється від ліберальної. Основна відмінність полягає в тому, що, відповідно до плюралістичної концепції, не особистість і тим більше не народ є центральними елементами демократичної політичної системи, а соціальна група, що являє собою головний суб'єкт політики. Індивід без групи – безжиттєва абстракція. Саме в групі, а також у міжгрупових відносинах формується особистість, визначаються її інтереси, ціннісні орієнтації і мотиви політичної діяльності. За допомогою групи індивід одержує можливість вираження і захисту своїх інтересів [11, с. 56].

А. Арінін у своїй праці «Зрелость гражданского общества» відмічає: «необхідна умова функціонування громадянського суспільства – існування вільної особистості. Вона характеризується, з одного боку, високим рівнем індивідуальної автономії по відношенню до суспільства взагалі і особливо до державної влади. Така особистість виступає як самоцінна та самодостатня сила. З іншого боку, такій особистості притаманні здатність взаємодіяти з іншими особистостями заради загальної мети, інтересів, цінностей, а також здатність підкорювати свої приватні інтереси та засоби їх досягнення загальному благу, вираженому в правових нормах» [12 с. 12].

Проведене дослідження дає нам змогу відповісти на поставлені на початку статті питання у формі наступних висновків:

1. Суверенітет особи – категорія, до визначення якої немає однозначного підходу. Деякі науковці взагалі заперечують її існування, мотивуючи це тим, що термін «суверенітет» доцільно вживати лише як характеристику верховної влади держави, народу чи нації. Його використання в будь-якому

іншому сенсі призводить до втрати політико-правової цінності суверенітету. Вживання терміну «суверенітет особи» є юридично некоректним, замість цього слід говорити про права та свободи особи.

2. Прихильники теорії суверенітету особи часто підміняють юридичні поняття, маючи на увазі під «суверенітетом особи» її природні права, які надаються не державою, але природою та суспільством. У цьому випадку більш правильним є вживання категорій «свобода», «право», але аж ніяк не «суверенітет».

3. Розуміння суверенітету як самостійності, самодетермінованості суб'єкта, насамперед у його владних проявах, у поєднанні з розбудовою громадянського суспільства зазнає нищівної критики. Оскільки «суверенна особа» (суверен) – це самостійний та незалежний суб'єкт влади, а поняття «суверенної особи» рівнозначне поняттю «особистої влади», очевидно, що в сучасному суспільстві, в умовах демократичної держави влади суверена вже не існує, а нинішнє розуміння суверенності виключає претензії на цілковиту, необмежену, довічну і неподільну владу.

4. Очевидно, що суверенітет особи не може бути підвалиною для розбудови громадянського суспільства, оскільки суверенна особа завжди протистоятиме суспільству. Прагнення до суверенізації, відокремленості від інших членів громадянського суспільства неминуче призведе до розриву соціальних зв'язків, випадіння особи з соціального контексту, її самоізоляції. Сутність громадянського суспільства передбачає наявність розвинених соціальних зв'язків між його членами. Суспільство не може складатися з Робінзонів. Саме тому суверенітет особи є можливим лише доти, доки він не шкодить цій особі, суспільству, державі в цілому. У сучасній науковій літературі поняття «суверенітет особи» було б коректно вживати лише у значенні «рівноправність», «свобода особистості» тощо.

5. Таке багатоманіття підходів до визначення категорії «суверенітет особи» та їх суперечливість свідчать про те, що далеко не всі аспекти цієї проблеми можна вважати вичерпаними. Зокрема, корисним було б

формулювання єдиного визначення суверенітету особи з тим, щоб вживання цієї категорії в юриспруденції стало більш однозначним.

Література:

1. Рассолов М.М. Проблемы теории государства и права. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2007. – 431 с.
2. Гарибян Кар. Е. Теоретические проблемы государственного суверенитета РФ: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Гарибян Кар. Е. – Москва, 2003. – 186 с.
3. Mill J.S. On Liberty. – Chicago: Gateway Edition, 1958. – 232 p.
4. Берлін І. Чотири есе про свободу / Перекл. з англ. О.Коваленка. – К.: Основи, 1994. – 272 с.
5. Харитонов О.І., Харитонов Є.О. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. – Х.: Одиссей. – 2002. – 632 с.
6. Гегель Г.В.Ф. Філософія права. – М., 1990. – 530 с.
7. Скакун О.Ф. Теорія держави і права. – Х.: Консум, 2005. – 656 с.
8. Шульга А.М. Теорія держави і права. – Х., 2008. – 252 с.
9. Князев В., Бакаєв Ю. Громадянське суспільство в контексті реалій сучасної України // Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи: Зб. наук. пр. Укр. Академії держ. упр. при Президентіві України / За заг. ред. В.І. Лугового, В.М. Князева. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – 252 с.
10. Юридична енциклопедія / За ред. Ю.С. Шемшученко. – К.: Українська енциклопедія, 1998. – Т.5. (П-С). – 790 с.
11. Надольний І. Національна самосвідомість як соціально-духовний феномен в реаліях політичного буття громадянського суспільства // Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи: Зб. наук. пр. Укр. Академії держ. упр. при Президентіві

України / За заг. ред. В.І. Лугового, В.М. Князева. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – 252 с.

12. Аринин А.Н. Зрелость гражданского общества // Личность и гражданское общество. – М.: «СОВЕРО-ПРИНТ», 1999. – С. 11-14.

Анотація

Гапотій В.Д. Суверенітет особи: суперечливість теоретико-правових підходів.

У статті проведено аналіз наукових поглядів на категорію «суверенітет особи», з'ясовано роль та значення суверенітету особи для розбудови громадянського суспільства.

Ключові слова: суверенітет особи, громадянське суспільство

Аннотация

Гапотий В.Д. Суверенитет личности: противоречивость теоретико-правовых подходов.

В статье проведен анализ научных взглядов на категорию «суверенитет личности», уяснена роль и значение суверенитета личности в построении гражданского общества.

Ключевые слова: суверенитет личности, гражданское общество.

Annotation

Gapoty V.D. Personal sovereignty: contradiction of the theoretical law methods.

Scientific views about "Personal sovereignty" concept are analyzed in this article, an idea of role and meaning of personal sovereignty in creation of civil society is cleared.

Keywords: personal sovereignty, civil society

К.ю.н., в.о. доцента

Гапотій В.Д.